

ŐRY KATINKA

OLVASATLANSÁG – OLVASHATATLANSÁG

Az ambiguitas retorikája Rimay János *Balassi-epicédiumának* kísérőszövegeiben *„Ó Plutarchon
tudorkodó tragédiák s mesék
tündéri ércén elmosódik arcom –”(Kovács András Ferenc: *W. Sh. eladja könyvtárát*)

1. Az „újonnan érkezők” töprengései – a dolgozat feladatvállalása és célkitűzései

Sokat beszélnek manapság a kánon „lebontásáról”, a kánon „újraírásáról”. Az ilyen cselekmények kiindulási pontja szinte mindig az a helyzet, hogy valamely szöveg korábbi olvasatai „helytelenek” tűnnek föl, vagy ha ezt így nem is mondják ki, az „új” értelmezések mindenképp azzal a céllal lépnek föl, hogy rávilágítsanak a korábbiak (szerintük már meghaladott) előfeltevéseire, s a szöveget „új” és „rég” értelmezés ellentétbe állításával kanonizálják újra. Olvasás és értelmezés azonban nem szükségszerűen összekapcsolt eljárások. Értelmezést ugyanis a szöveg olvasása nélkül is lehet adni – nagy szokása ez a régi irodalommal foglalkozó szakirodalomnak. Olyankor fordulhat ez elő, ha saját *értelmezésünk* létrehozásakor nem vizsgáljuk fölül az adott szövegről tett korábbi megállapításokat, de kérdés nélkül elfogadjuk őket alapigazságként, s ilyen módon *olvasatunkat* (s e szót az olvasás eredményeképp létrejött *értelmezés* jelölésére használok) lecseréljük a kánon útmutatásával.¹ Ez az eljárás már önmagában is igen veszélyes, de kiváltképp akkor az, ha egy olyan szöveg esetében történik mindez, mely adott alkotó munkásságának központi, meghatározó darabjaként az íróról kialakított kánon egyik tartópillére.

Nem különben veszélyes viszont az ilyen szövegeket újból elővenni és a rátapadt értelmezésekről időlegesen megfeledkezve *olvasni*. Egy esetleges új értelmezés (és ezúttal *olvasat*) felvetőjének szembe kell néznie azzal, hogy – modern képprombolónak bélye-

* Ez a tanulmány a 2007-es OTDK-n, irodalomelméleti szekcióban bemutatott, és ott második helyezést ért dolgozatom módosított változata. A dolgozat bírálói Heltai János és Kecskeméti Gábor voltak, akiknek köszönettel tartozom értékes hozzászólásaikért: észrevételeiket kamatoztattam és beépítettem a jelen szövegbe. Köszönettel tartozom továbbá Oláh Szabolcsnak, témavezetőmnek, aki elvárható feladatkörét messze meghaladva bábáskodott e dolgozat születésénél.

¹ *Olvasáson* természetesen – Paul de Man szóhasználatát követve – annak megmutatását értem, hogyan áll ellen egy szöveg a jelentéstulajdonításnak. Elkerülhetetlen azonban, hogy az *olvasás* idővel átforduljon *értelmezésbe*. De ha előzetesen feltártuk a kanonizált értelmezések előfeltevéseit, akkor elkerülhetjük, hogy az újraolvasás során valahogy mégis megszilárduló *olvasat* a kanonizált vélemények továbbírása legyen.

gezve őt – elkönnyvelik róla: ő is csupán a kor elterjedt divatját követi, mikor öncélú kísérletet tesz az irodalmi kánon aláaknázására. Mit *tehet* hát, s mit *kell* tennie annak, aki újonnan érkezőként egy agyonértelmezett (de annál kevesebbszer olvasott) szöveg olvasására (és újraértelmezésére) vállalkozik, hogy elkerülje e vádakát, és legitimálja megszólalását abban a közegben, melybe értelmezését beléptetni szándékozik? Először is fel kell tárnia a korábbi megszólalások azon tényezőit, melyek a szöveg termékeny értelmezésében gátló tényezőkként léptek fel, majd pedig rá kell mutatnia arra, milyen alapértelmezett (vagyis soha meg nem kérdőjelezett) kiindulópontok és előfeltevések tették lehetővé azok létrejöttét.

Én is így fogok tenni. A szöveg, melyet jelen dolgozatom keretében megkísérlek *olvasni*, s melyre a fent leírtakat maradéktalanul érvényesnek találok, Rimay János életművének egyik központi és minden bizonnyal egyik legbonyolultabb darabja: a Balassi fivére halálára írt *Epicédium*.² Tekintettel vállalkozásom méretére és komolyságára, e munkámban nem vizsgálom a mű valamennyi darabját, kizárólag a két prózai kísérőszöveget (a Nádasy Tamásnak ajánlott *Apológia* töredékeit és a Darholcz Kristófnak címzett *Ajánlást*), valamint Tolnai Balog János *Elogiumát*.

Három célkitűzésem van. Elsőként az eddigi recepció – többnyire hallgatólagos – *líraelméleti meggyőződéseit* vizsgálom, melyek mentén Rimay János művészetét, továbbá Balassi Bálinthoz fűződő viszonyát értékelték. E vizsgálat eredményeképp tartom lehetségesnek (és elengedhetetlenül szükségesnek) megvilágítani, miért maradhattak ezek a – Rimay-szöveg hagyomány szempontjából esszenciális értékű – szövegek a fent használt értelemben *olvasatlanok*. Második célom felvázolni azt az (antropológiai alapvetésű) líraelméleti modellt, amely továbbvezethet a *szövegolvasás* felé, s láthatóvá tehet egyes távlatokat, melyek a művek korábbi interpretációiban nem *táruhlattak* fel, mert ezeket Rimay filológus szakértői (előfeltevéseik következtében) nem *táruhlattak* fel. Harmadik célom pedig, hogy elméletemet az említett szövegrészek egyes helyeinek *olvasása* közben ellenőrizzem.

2. Mester és tanítványa – huszadik század eleji recepció

„Ha újkori költészetünk élén nem állna oly látványosan, oly váratlan csillogással Balassi Bálint, akkor bizonnyal Rimay Jánost mondanók a magyar reneszánsz legnagyobb magyar nyelvű költőjének. Nevét és költői egyéniségét elhomályosítja Balassi közelléte”.³ Bizony, nem egyszerű eset a Rimayé: irodalomtörténet-írásunk bizonyos értelemben máig képtelen elszakadni attól az állásponttól, hogy „Balassi Bálint életművének függvényeként” értékelje Rimay költészetét.⁴ „Bizonyos értelemben”, hiszen kezdetben

² RIMAY János *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 7–44. Faksimile kiadás: *Epicédium a Balassi fivére, Bálint és Ferenc halálára*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994 (a továbbiakban: *Balassi-epicédium*).

³ HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Arcanum DVD-könyvtár, 1.

⁴ ÁCS Pál, *Az idő ósága*, Bp., Osiris, 2001, 32.

a recepció e kiindulópontja világosan, explicite volt jelen a Rimay-kritikában; majd idővel, néhány (itt felelevenítendő) kísérlet nyomán eltávolodni látszott attól, de (amint rá fogok mutatni) az elszakadás, alapjait (tehát lényegét) tekintve, sosem sikerült teljesen.

Rimayt, ahogyan arra Pirnát Antal az akadémiai irodalomtörténet vonatkozó fejezetében emlékeztet, sokáig „epigon költőként” tartotta számon az irodalomtörténeti köztudat.⁵ Ennek csak egyik (s kevésbé fontos) forrása volt az egyes versek szerzősége körül kialakult vita. Sokkal fontosabb volt, hogy Rimay költészetének szinte kizárólag egy aspektusát emelték ki az irodalomtörténészek: az *imitáció* kérdését. Balassi költői hagyatékáról szólva írja Horváth János: „igazi utánzott irodalmi hagyománnyá válik tanítványa, Rimay által”.⁶ Az utánzásban van a hangsúly, s valóban: a múlt század elején (mikor Horváth János műve is íródott) Rimay költészetének vizsgálatát jelentős mértékben (ha nem teljesen) az a filológiai és stilisztikai szempont határozta meg, hogy *mit vett át* Balassitól. Rimay Jánost mint egyéni hangú költőt nem méltatták: Balassival összevetve, az ő mércéje szerint méricskéltek, s elfogadottá vált az a nézet, mely szerint a „költő-utód” műveiben a nagyszerű előd nyelvi-stilisztikai kezdeményezései (mint az új versformák, illetve témák) már csak alacsonyabb színvonalú ismétlésként vannak jelen. A *nyelvi-stilisztikai* jelzőt fontosnak tartom kiemelni: e kifejezést a költői utánzás erősen *leszűkített* értelmében használták. Holott nem magától értetődő, hogy az *imitatio* fogalmát pusztán a szép szó (*lexis*) retorikusan felfogott bűvös körén belül érvényesítsük.⁷ Kétségtelen, hogy az *imitatio* antik és reneszánsz elmélete alapvetően platóni színezetű: az utánzott sohasem lehet oly tökéletes, mint az ideális minta. Quintilianus maga is az egyéni meghaladást tanácsolja.⁸ Ebből a szempontból a nagy költő feladata a gyönyörködtető szóvarázs megteremtése, s a kevésbé jelentékeny költő már csak a *lexis*, a stílus szintjén képes követni a nagyszerű példát. E képletben mindjárt tetten is érhető az „előtt” és az „után” egyirányú logikáját érvényesítő kanonizációs elv.

A klasszikus műveltség mintáihoz való ismétlődő csatlakozás azonban értelmezhető ennél szélesebb távlatban is: ez esetben az *imitatio* nem a meglévő formák, nem a szavak követése, hanem a *topikus emlékezet formája* (vagyis az emlékezet közegében megmutatózó forma) – tehát *performatív* művelet: képzetek átírásos átvétele, beépítése, vegyítése, újraalkotása, szétszerkesztése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Rimay megváltoztatja az imitált elem jelentését, s ezzel eltörli az ahhoz hagyományosan kapcsolt értéképzeteket és azok egyediségét. Ilyen módon pedig dekonstruálja a lényegszerű előd – véletlenszerű utód metonimikus kapcsolatát. Az utánzásnak ez a performatív mozzanata (a nyelvi hagyományra való ráírás, mely létesíti is egyúttal az utánzót, azaz eltörli annak önállóságát) a 20. század elején teljességgel észlelhetetlen maradt, mert elnyomta a rep-

⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 29.

⁶ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1976, 22.

⁷ Ehhez képest Arisztotelész a *mimészis* fogalmán egészen mást értett: az emberi cselekedetek szavakkal történő utánzását, ami egy – a szükségszerűség és a valószínűség szerint felépülő – szerkezet megismerésének lehetőségét foglalja magába; így a költői utánzás tisztább képhez juttatja a nézőt az emberi viselkedésről, mint ha egyszerűen az utánzás eredetijét, magát az emberi viselkedést figyelné (*Poétika*, 1451b 5–7).

⁸ *Institutio oratoria*, X, 2, 7 és 11.

rezenzáció elve szerint felfogott stilisztikai imitáció fogalma. Ez ahhoz a paradoxonhoz vezetett, hogy az értékelésben a költészet stilisztikai és formai elemei kerültek túlsúlyba egy olyan korra vonatkozólag, amely a *stilisztika* önállóságát még nem is ismerte.

Ferenczi Zoltán, Rimay első (máig egyetlen) monográfiájának értéktételében is ez az elv fedezhető fel. Egy helyütt így fogalmaz: „senki közelebb Balassához nem állt, mint Rimay. Ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen fölhalálható mindenműve költeményeivel, de ennek lírai tapasztalatai, érzelmei, találékonysága és az abban a korban oly meglepő őszintesége nélkül”.⁹ Amit itt fontosnak tartok kiemelni, az a mondat második felében (mely bizonyos formában rögtön érvényteleníti is a mondat első felét, azzal, hogy mégiscsak talál elkülönítésre alkalmas pontot a két költő között) *hiányként* felsorolt tulajdonságok, melyeket – Balassit állítva mércéül – a tanulmány írója elvárhatókként és elvárandókként kezel Rimay költészetének megítélésakor. A kor Rimay-recepciójára jellemző módon¹⁰ ugyancsak hiányként említi vele szemben azt is, hogy nincsenek meg benne „mestere” „indulatai, végzetes hajlamai, tüze, bátorsága, elragadtatása”.¹¹ Mindezt olvasva még kevésbé tűnik hízogónak az értékelés, amelyet Ferenczi két lappal korábban fogalmaz meg Rimayról: „Legfőbb jelentősége az, hogy egyrészt Balassa nagyon sokat tartott róla, másrészt az egyetlen ismert költői név, mely önállóbb jelentőségre jutott a Balassa-féle költői iskolában, a mesterrel részben egyidőben és rögtön utána”.¹² Tehát azért tartsa az utókor jelentős költőnek Rimayt, mert Balassi is annak tartotta? Mai szemmel különösnek tűnik föl ez a szándékolt – hol dicsérő, hol elmarasztaló értelmet nyerő – *elválaszthatatlanság*, mindenesetre e sorokból világosan kiderül, mennyire Balassitól tette függővé Rimay művészetének értékelését Ferenczi. Továbbá, mint az a korábban idézett sorokból kitűnik, az imitációt, melyet Rimay teljes életművében meghatározónak tart, Ferenczi művészi fogyatékosággként fogja fel, s ezt az aspektust az sem teszi semmissé, hogy könyve több pontján *mentegetni* próbálja (igen, a költő pozitívabb fénybe állításának kísérlete, s az önálló értekezésre érdemes tárgy értelmében a monográfia érvényességének helyreállítása csak – sikertelen – *mentegetés* marad). Egy helyütt (az *Epicédiummal* kapcsolatban) így ír: „a *kegyelet és szeretet* vezette tollát, midőn mindenik részt egy-egy, a Balassa költeményeiből ismert versalakban dolgozta ki”.¹³ Másutt viszont a következőképp érvel: „de az irodalomban nem csak azok figyelmünkre méltók, a kik lényegesen újat adnak, hanem a kik valamely mester vagy iskola hagyományait ápolják vagy terjesztik. *Ilyen volt Rimay*”.¹⁴

⁹ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp., 1911, 121–122. Számunkra érdekes lehet, hogy ezzel a beállítással gyakorlatilag saját létjogosultságát törli el az önálló monográfia, hiszen megsemmisíti tárgyának a Balassitól elkülöníthető, saját arcát. Ferenczi műve a későbbi részekben is küzdeni fog ezzel a paradoxonnal, de végig bizonytalanul ingadozik majd az *önálló arculat megteremtése* és az *arcok egymásra ráíródása* („felolvad mesterében”) között.

¹⁰ Vö. HORVÁTH, *i. m.*, 100, 109.

¹¹ FERENCZI, *i. m.*, 122.

¹² *Uo.*, 120.

¹³ *Uo.*, 22.

¹⁴ *Uo.*, 124 (kiemelések tőlem).

Foglaljuk hát össze röviden, mit is mond Ferenczi Zoltán Rimayról. Recepciója, mint láttuk, nem mentes az anomáliáktól, melyek fő oka, hogy végig bizonytalanul egyensúlyoz a két költő hangjának szétválasztása és egybeolvasztása között, s e bizonytalanság forrása az, hogy az imitációt a pusztán stilisztikai utánzással teszi egyenlővé. Hogy mégis mentse, ami menthető, az imitáció kárhoztatása közben – tehát megőrizve saját előfeltevéseit – Ferenczi létrehoz Rimay számára egy méltányolhatóan tetsző szerepet: az imitáció alaphelyzetéből adódó, amúgy is erős alá- és fölérendeltségi viszonyt tovább erősíti a két költő között azáltal, hogy *megalkotja* Balassi, a *mester* és Rimay, a *tanítvány történetét*, melyben a tanítvány „kegyelettel és szeretettel” fordul halott mesteréhez, és feltétlen megbecsülése és odaadása jeleként utánozza őt. Ebben a szoros baráti és mestertanítványi kapcsolatban már nem is marasztalendő el a stilisztikai imitáció.

Pirnát Antal az akadémiai irodalomtörténet Rimay-fejezetének megírásakor fején találta a szöveget az „epigon-költő” kifejezéssel: ez a romantika korának irodalomelméletében nyert értelmet, ott vált fontossá. Úgy vélem, nem tévedek nagyot, amikor azt állítom: a múlt század elejének Rimay-recepcióját (melynek Ferenczi és Horváth János írásai a reprezentatív képviselői) alapvetően az akkor még nem is olyan távoli (s az esztéta modernségben tovább élő) romantika eredetiségésszménye határozza meg. Ez az oka annak, hogy Rimay költészetében a *mindenki mástól független, eredeti* elemeket keresik. Ezért kárhoztatják az imitációt, a mástól való kölcsönzést mint művészi hanyatlást, értékcsökkenést. És ezért kérik számon Rimayn a Balassinál annyira felmagasztalt belső „tüzet”, „elragadtatást”, „végzetes hajlamot” is.

Tanulságos lehet Ferenczi fentebb idézett mondásának („ő teljesen felolvad mesterében és ő mesterében teljesen föltalálható mindennemű költeményeivel”) összevetése Schiller egy levelével, melyet 1783. április 14-én írt Reinwaldnak. „Hatás alá kerülünk, fellobbanunk, felolvadunk-e az idegen, sajátunkká soha nem váló teremtmény kedvéért? Biztosan nem. Azt mind csak magunkért, azért az *Én*-ért szenvedjük, melynek tükre az a teremtmény. Istennel sem teszek kivételt. Isten, úgy gondolom, éppoly kevéssé szereti a szeráfot, mint a férget, mely tudatlanul dicsőíti őt. *Önmagát*, saját hatalmas, végtelen *Én*-jét látja meg szerteszórva a végtelen természetben. Az erők egyetemes összességében láthatólag *önmagával* számol – a teremtettek egész ökonómiájából saját képét úgy látja teljesnek, mint egy tükörből visszavetülve, és magát szereti a képben, a jelöltet a jelben”.¹⁵ Az *önmagára vonatkoztatott szubjektum* majd Hegel közvetítésével válik a lírai költészet központi képletévé: a lírának van egyedül lehetősége arra, hogy a szubjektumot ráébredesse önmaga identitására.¹⁶ Az *önmagával identikus szubjektum* egyediségének

¹⁵ Az *önmagára visszavonatkoztatott szubjektivitás* első szerkezeti leírásának példjaként idézi KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Költészet és dialógus* = K. Sz. E., *Irodalom és hermeneutika*, Bp., Akadémiai, 2000, 136.

¹⁶ Kulcsár Szabó Ernő figyelmeztet, hogy a kora romantikus költészetben a szubjektivitás és az individuális eredetiség nem okvetlenül jelenti a *lélektani értelemben vett bensőségesség* felértékelését. Az egyedi hangoltság megszólaltatása gyakran még pusztán *hang* és *szubjektum* összetartozását hivatott felismertetni (a cél tehát az összetéveszthetetlen modális tulajdonságok jelzése). Ebben az esetben az egyediség tehát nyelviileg előállított modalitás, s nem mindjárt eredetiség is (aminek a forrásául szolgálna a költészeti belső érzelmi tartalom). *Uo.*, 138.

eltüntetése (eltűnése), a szubjektum decentralódása e gondolkodási sémában csak *értékcsökkenést* vonhat magával.

3. Folyt. köv. – a recepció a közelmúltig

A később fellépő kritikusok, akik Rimay költészetét szándékoztak vizsgálni, tehát ezzel a kritikai hagyománnyal találták szembe magukat. A következőkben a hatvanas évek elejétől fellépő Rimay-kritikát vizsgálom, melynek képviselői radikális szakítást jelentettek be a régi recepcióval, s rá fogok mutatni, hogy (a kétségbevonhatatlan és mindenképpen hasznos eredmények mellett) ez az elszakadási törekvés részben (és egy nagyon fontos részben!) hogyan és miért maradt csupán illúzió.

Az előbbiekhöz hasonlóan ismét a leginkább reprezentatív értékű kritikai műveket hozom föl szemléltetésképpen, elsőként is Klaniczay Tibor 1961-ben megjelent, *A magyar későreneszánsz problémái – Stoicizmus és manierizmus* című híres tanulmányát. Klaniczay volt a kezdeményezője a később meghatározóvá vált új iránynak: ebben az írásában ő mondja ki először, hogy Rimay „első sorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha *a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától*”.¹⁷ Ő az első, aki kísérletet tesz Rimaynak Balassiról való leválasztására, elhatárolására, s ezzel most már Balassi autoritásától függetlenül legitimálja őt mint említésre és elemzésre méltó költőt. Egy, a Balassiéától különböző, egyéni hangot tulajdonít Rimaynak, és sikeresen mutatja be, költészetének *gyakorlatában* mennyire messze kerül *mesterétől*. Anélkül, hogy érdemeit kétségbe vonnánk, láthatjuk, hogy Klaniczay dolgozatában világosan kidomborodik a korábbi Rimay-recepcióval való polémia: Ferenczi még azért kárhóztatta Rimayt, mert feloldódott mesterében, nem volt önálló, egyéni hangja – Klaniczay kimerítő alaposággal elemzi és bizonyítja, hogy „a stoikus constantia jegyében [...] találja meg Rimay a maga igazi hangját”. Ferenczi azzal próbálja mentesíteni Rimayt, hogy saját értékrendszerének ellentmondva azt mondja: nem is tartja olyan fontosnak, hogy egy költő „lényegesen újat” adjon, értékelhető, ha továbbvisz és elterjeszt egy iskolát. Klaniczay ennek homlokegyenest az ellenkezőjét állítva bebizonyítja, hogy Rimay is valami nagyon új, és századokkal messzire előremutató kezdeményezés atyja. Így fogalmaz: „A magyar nemzet romlásáról és fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagy erejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Himnuszán* át egészen Petőfiig nyomozható.”¹⁸

Klaniczay Tibor valóban korszakalkotó tanulmánya vitathatatlanul meglátta és sikeresen cáfolta a korábbi Rimay-kritika egyes meghaladott állításait, azonban nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy mindezt a korábbi, alapvetően romantikus recepció paradigmájából

¹⁷ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái – Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 326.

¹⁸ *Uo.*, 330.

ki nem lépve hajtotta végre. Hiszen csupán az egyedi, a *mestertől* különböző hang hiányát cáfolta, és Rimay saját jogú, Balassitól független költészettörténeti szerepét hangsúlyozta, de a „mester és tanítványa” hierarchikus alapszituációját kérdés nélkül elfogadta, és saját elméletének is alapjává tette. Azt a narratív szálát tehát, melyre a korábbi kritika a két költő kapcsolatának ismert és feltételezett történelmi adatait (egy világosan észrevehető ideológiával a háttérben)¹⁹ felfűzte, az „új irány” első képviselője is maradéktalanul elfogadta és koncepciójába olvasztotta. A „kegyelet és szeretet” által átitatott kapcsolat története sértetlen maradt.

És hasonlóképp sértetlen maradt a Klaniczay tanulmánya után fellépő írásokban is. Az egyik legszebb példa erre Komlovszki Tibor *Rimay és a Balassi-hagyomány* című munkája, melynek bevezető részében (mintegy kiindulópontként) így ír a szerző: „Balassi és Rimay az első kimondottan irodalmi elvű kapcsolat és barátság, mester és tanítvány-viszony megtestesítői költészetünk történetében”.²⁰ Majd mintegy nyíltan ki is mondva, hogy teljességgel elfogadja a kritikai hagyományt, a következőket írja: „Bár e kapcsolat jellege és csaknem minden lényeges, Rimay által dokumentált mozzanata *közhelyszerűen jól ismert* és irodalomtörténet-írásunkban *meggyőzően jellemzett*, különösen Klaniczay Tibornak *A magyar későreneszánsz problémái* c. tanulmányában, talán mégsem érdektelen az első irodalmi öröklés néhány jellegzetességét [...] mégis felidézni”.²¹ Meggyőzően közhelyes – ilyennek véli hát a szerző Rimay és Balassi viszonyának a kánonban meghonosodott jellemzését. Ezért nem is vizsgálja felül. És nem vizsgálta felül más sem az új irány képviselői közül, hanem a két költő viszonyát meghagyván a „meggyőző közhely” biztonságában, más irányba fordították figyelmüket.

4. Az *Epicédium* és a *meggyőző közhely* – az olvasatlanság okai

Mindezt felvázolni azért tartottam elengedhetetlenül fontosnak, mert véleményem, sőt meggyőződésem szerint a Rimay-recepció alakulásának általam kiemelt mozzanatai döntő szerepet játszottak abban, hogy az *Epicédium* és kísérőszövegei poétikai, tropológiai elemzésével egészen a közelmúltig szinte egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom. Utalásokat, hivatkozásokat az *Epicédiumra*, annak tartalmára (legtöbbször mitológiai hátterére), a bártfai latin nyelvű epicédiumsorozattal való kapcsolatára,²² esetleg néhány kiragadott példa formájában rím- és strófaszerkesztésére²³ számos helyen találunk, szöveginterpretációba azonban nem bocsátkoznak a szerzők. A legtöbb vizsgálódás, mely az *Epicédiumot* célozta, elsősorban filológiai természetű volt, különösen 1964-

¹⁹ Ti. hogy a romantikus gondolkodás paradigmájában legitimálja Rimayt mint költőt, és ezáltal a róla szóló tudományos beszédet.

²⁰ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK, 1982, 589.

²¹ *Uo.*, 590 (kiemelések tőlem).

²² IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata*, StudLitt, 2003, 41–82.

²³ TÓTH Tünde, *Rimay verstanának matematikája*, <http://www.btk.elte.hu/celia/regimod/tothom.htm> (2007. 11.19).

ig, a trebosztói töredék megtalálásáig.²⁴ Átfogónak mondható értelmezést utoljára a már oly sokat emlegetett Ferenczi Zoltán adott a műről, ám ez a legnagyobb jóindulattal sem nevezhető elemzésnek: interpretációja valójában kimerül a szöveg prózára való átültetésében. Csak egy szemléletes példa erre: „Habár a haza hol vidította, hol szomorította, mégis örömmel teszi ezt, s ad példát midőn látja, hogy értéke nemzetének olvad, fogy, apad, s miye volna is, már elragadja s a mi a legfőbb, halálos ellenségét ölben hordja.”²⁵

Ferenczi interpretációja, úgy vélem, egybevág a később fellépő kritikusok hallgatásával: az *Epicédiumot szó szerint értelmezték*, ily módon annak tartalmát és jelentését teljességgel *egyértelműnek* (és *egyneműnek*) tekintve nem találtak benne megoldásra váró problémát.²⁶ De a helyzet nem egészen ilyen egyszerű: meglátásom szerint egy oda-vissza hatásról van szó a Balassi–Rimay viszony kritikai megítélése és az *Epicédium* értelmezése között. Egyrésztől azért tartották egyértelműnek a két költő viszonyát, mert a korai kritika az *Epicédium* szövegszerű megalkotottságától eltekintve csupán azzal az interpretatív gesztussal közelített hozzá, hogy átfordította a korabeli szakirodalmi nyelv terminusaiba – e művelet eredményeképp pedig az *Epicédiumot* találta e viszony első számú letéteményesének. Másrésztől pedig a későbbi kritika azért nem olvasta újra a szöveget, mert egyértelműen tisztázottnak és problémamentesnek (emlékezzünk csak Komlovszki megjegyzésére) fogadta el a költők kapcsolatát, és ebben a megnyugvásban nem fordított figyelmet az *Epicédium* nagyon is problematikus szöveghelyeire, melyek szétzilálhatták volna a meglévő értelmezést. Ezzel az előfeltevéssel látom lehetségesnek azt a situációt, melyet bevezetőmben is felvettem, vagyis hogy az *Epicédium* értelmezéséből valójában magát a szöveget hagyták ki – így tették azt *olvasatlanná*.

A másik, és legalább ilyen jelentős probléma meglátásom szerint az volt, hogy bár sokan és sokféleképpen elemezték a manierista stílus (mind prózai, mind költői stílus) sajátosságait, *valami okból* a Rimay-szövegek interpretációjában (és különösen az *Epicédiuméban*) ezeket a megfigyeléseket nem érvényesítették. Maga Klaniczay Tibor az, aki kimerítően elemzi már idézett tanulmányában a manierista stílus eszközeit, elemzését Casparus Scioppius 17. századból származó megfigyeléseire alapozza. A következőket idézi tőle: „Justus Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátosságok

²⁴ Az ilyen filológia-, továbbá kiadástörténeti vizsgálatokhoz: KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11(1957), 265–338; JENEI Ferenc, *A Balassi-hagyaték történetéhez*, ItK, 1966, 190–192; SZABÓ András, *A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond*, ItK, 1982, 645–649; PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 1966, 197–208; PIRNÁT Antal, *Rimay Balassi-epicédiumának kísérő iratai = Balassi-epicédium*, a 2. jegyzetben *i. m.*, 68–71.

²⁵ FERENCZI, *i. m.*, 22.

²⁶ Erre a problémára tudomásom szerint ÁCS Pál hívta fel először a figyelmet: „*Egy út készítettik*”: *Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában*, ItK, 2005, 205–221; *ua.* = Á. P., „*Elváltozott idők*”: *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 6), 119–139; *ua.* = *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján, Sárospatak, 2004. május 26–29.*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 237–254. Ezen írásával ő az első, aki hosszú idő óta először új szemszögből interpretálja (és egyáltalán interpretálja) a szöveget. Megközelítése, módszere és eredményei azonban egészen más természetűek és más kiindulási pontot tükröznek, mint az enyéme, ezért a jelen dolgozatban nem foglalkozhatom vele.

tűnnek szemünkbe: *elmésség*, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény – mint-hogy *a saját értelemben mondottakat nem szereti* – továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság; *hiányzik nála a világosság*, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmodora *homályos*, nem kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött; homályos irány, töredezett és részletekre szabdaltszerű mondatalkalmazás, a hasonló vagy *kétértelmű szavak hajhászása*.²⁷ Mint ismeretes, Klaniczay a manierista stílus legfőbb sajátosságának a „művészi kompozíció eltűnését”²⁸ tekintette – ezen idézet dacára is. Stílus-elemzésében ugyanis jóval csekélyebb figyelmet fordít az általam dőlt betűvel kiemelt részre, melyek pedig, mint jól látható, Casparus Scioppius jellemzésének fontos részei. Ezek: *elmésség*, a világosság hiánya, homályosság, a kétértelmű szavak hajhászása, és az, hogy a „saját értelemben mondottakat nem szereti”. Az *Epicédium* vázaltszerű interpretálásakor Klaniczay már teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket: a szöveg többértelműsége fel sem merül, a szokásos biztonságos olvasatot adja ő is.

Ezen a szinten a fő problémának az tűnik számomra, hogy Klaniczay a manierista stílus „tűlbonyolításait” teljes mértékben önkényesnek tekinti, nem tulajdonít nekik funkciót. Pedig ezt az általa hanyagolt összetevőt az ugyanebben a témában érkező más kutatók is kiemelik. Így tett Gustav René Hocke is, aki *Die Welt als Labyrinth* című könyvében az *acutezza recondita*, vagyis az „elrejtett éleselméjűség”-et a manierista művészet fontos részeként vette számba.²⁹ Knapp Éva is hangsúlyozza a manierista irodalomban a rejtett értelem fontosságát: Rimay János egyik emblémaversének elemzését erre a gondolatra építi.³⁰

5. Az újraolvasás lehetősége – a kora újkori szinkretista kultúramodell figyelembevételé

Az alapvető probléma feltárásának azonban a fentiekkel még nincs vége. Mindaz, amit itt kifejtettem a manierista *stílus* (vagyis nyelvi *formakincs*) értelmezésének kapcsán, úgy vélem, csupán a szimptómája egy mélyebben fekvő, már egyáltalán nem pusztán stilisztikai, de nyelvszemléletbeli, világlátásbeli megalapozottságnak. Amikor fentebb azt írtam: Klaniczay és követői „valami okból” nem érvényesítették stilisztikai megfigyeléseik egy részét az *Epicédium* interpretálásában, akkor itt ez az ok sem elhanyagolható, sőt ez a kulcsa az egész problémának. Ezen a ponton kanyarodunk vissza ahhoz a korábbi megállapításhoz, hogy a korábitól radikálisan elszakadni látszó kritika valójában ugyanúgy képtelen volt kitérni a romantikus, az önmagára vonatkoztatott szubjektum koncepcióját a középpontba állító paradigmából, gondolkodásrendszerből,

²⁷ KLANICZAY, *i. m.*, 333 (kiemelések tőlem).

²⁸ *Uo.*, 335.

²⁹ ANGYAL, Endre, *Európai manierizmus és magyar irodalom*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 2.

³⁰ KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 1997, 470–507.

még pontosabban fogalmazva *kultúramodellből*, mely a korai kritikát is meghatározta. Ez a szubjektumfelfogás az az ok, mely miatt a feloldódás, az egyediség eltűnése, a csak a *másikkal* való dialogicitásban létező szubjektum koncepciója nem elfogadható körülmény, nem „érvényes” létforma. És ugyanilyen módon, ugyanezen az elven ebben a paradigmában nem jöhet létre olyan nyelvi konstrukció sem, mely nem rendelkezik egységes szemantikai centrummal, nem rendelkezik pontosan meghatározható referenssel, de jelentése ex-centrikus, szétszóródó, radikálisan többértelmű.

Renate Lachmann *A szinkretizmus mint a stílus provokációja* című tanulmányában a szinkretizmusról mint a különböző stílusok keveredésével létrejött „antistílusról” értekezik. A következőket írja: „Az összekeveredés metaforája, a szemiotikai promiszkuítás metaforája, amely heterogén kulturális kódok érintkezését és kölcsönös megfertőződését írja le, egyike a stílusellenes magatartás álneveinek. Az összekeveredés, azaz a szinkretizmus olyan műveletként értelmezhető, amely – miközben a különbözőséget, amelynek létét köszönheti, nem leplezi le – létrehozza a heterogént, mint önálló minőséget”.³¹ A szinkretizmus eljárását, annak megjelenéseit elemezve eljut egy tágabb kérdéskörig is, mégpedig a „szinkretizmusnak megfelelő kultúramodell” kérdéséig. Ezt a kultúramodellt úgy képzelem el, mint egy hierarchizált, centripetálisan szervezett és ezáltal stíluscentrikus, valamint egy dehierarchizált, centrifugális jellegű modell keveredését, a kettő folytonos oszcillációját.³² Amíg a stíluscentrikus kultúraparadigmának a dominanciája tekinthető (véleményem szerint) jellemzőnek a romantikus gondolkodásra, addig a két kultúramodell keveredésére Lachmann is a „manierista barokk lírá”-t hozza fel példának.

Én is e kultúramodellt látom érvényesülni Rimay munkásságában, és e gondolkodásmód középpontba állítására alapozom az *Epicédium* kísérszövegeiről és az *Elogium*ról adott elemzésemet is. Dolgozatom következő részében egy olyan poétikai, tropológiai elemzést áll szándékomban megvalósítani, mely félretéve a kanonikus értelmezést és figyelembe véve Rimay saját költői ideálját, rámutat a mű radikális többértelműségére, és feltárja azokat a szöveghelyeket, melyek által lehetetlenné válik a műben egy egységes értelemkonstrukció létrejötte, ezzel párhuzamosan (ezáltal) pedig egy egységes költői arc és hang konstruálódása is. Már csak ezért is fontosnak tartom elkerülni azt a csapdát, melybe a bemutatott szakirodalom jól láthatóan beleesett, ez pedig az a fajta „kvázi-lélektani” megközelítés, mely Rimay feltételezett szerzői szándékát nagymértékben szem előtt tartva Balassi és Rimay kapcsolatának természetét feszegette, és megalapozatlan feltételezéseket táltal tényekként. *Epicédium*-elemzésemet – amellet, hogy minden bizonnyal szétzilálja majd a kritika által közhelyként kezelt Balassi–Rimay narratívát (a „kegyelet és szeretet” narratívája) – igyekszem majd távol tartani egy új narratíva létrehozásától, hiszen ezzel ugyanazon hibába esnénk, mint a korábban kritika alá vett szakirodalmi művek. Dolgozatom harmadik célkitűzéseként arra szeretnék rámutatni, hogy a Lachmann által jellemzett szinkretista modellt támasztékul véve a szövegolva-

³¹ Renate LACHMANN, *A szinkretizmus mint a stílus provokációja*, Helikon, 1995, 266.

³² *Uo.*, 269.

sáshoz, hogyan válik láthatóvá, „ez egynéhány igék [...] mennyi messze való értelemre terjedjenek is ki”.³³

6. A „hagyományos” olvasat

Annak érdekében, nehogy véletlenül is úgy tűnjön, az *Epicédium* olvasásának kezdéseként rögtön ellentmondok saját magamnak, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet egy fontos elkülönítésre: a fentebb leírt kvázi-lélektani elemzést, mely Rimay és Balassi (kétoldalú, ám csak Rimay által dokumentált) viszonyát fejtegette, kommentálta (létrehozta), s ezzel túllépett az irodalmi művekben feltárható problémákon egy nagyon ingoványos és homályos területre, elhatárolom a Rimaynak a Balassi-hagyatékhoz fűződő (egyoldalú) viszonyát vizsgáló elemzéstől. Nem fogok hát fejtegetésekbe bocsátkozni e viszony lélektani hátteréről, és arról, vajon milyen kapcsolat lehetett a két költő között, amely Rimaynak a Balassi-hagyatékmal szemben tanúsított, az *Epicédiumban* feltárható álláspontja hátterében állhat. Ezzel egyértelműen túllépném a hatáskörömet.

Miután ezt tisztáztam, úgy vélem, már nyugodtan, a félreértés kockázata nélkül indíthatom elemzésemet abból a kijelentésből, hogy Rimaynak a Balassi-hagyatékhoz fűződő viszonya igen ambivalens vonásokat mutat. Az *Epicédium* nyitóverse(i) – Tolnai Balog János *Elogiuma* és annak magyar fordítása – után, valamint az emlékvessorozat elé helyezett két prózai szöveget – a csak töredékesen fennmaradt, Nádasy Tamásnak ajánlott *Apológiát*, valamint a Darholcz Kristófhhoz címzett *Ajánlást* – a Balassit, a mestert dicsőítő szövegekként szokás interpretálni. A (jobb szó híján) hagyományos értelmezésben e két írásban Rimay Balassit egyrészt mint jeles vitézt dicsőíti, aki hősi halált halt az esztergomi csatában, és akinek a halála „olyan tiszteletreméltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott”. Másrésztől (a bártfai latin nyelvű epicédiumsorozattal ellentétben) költő mivoltát is középpontba helyezi, és olyan nagy hatású írónak mutatja be, aki a magyar nyelvet „átítatva a retorika mézével, az ékesszólás csúcсаig emelte”.³⁴ Azért pedig, hogy Balassi példáját terjeszthesse, és őt az utókor elé követésre méltó példaképként állítsa, igyekszik megnyerni ügyének Darholcz Kristófot, és szorgalmazza, hogy álljon a magukat „Pallas magyar ivadékaik”-nak nevező tudós, humanista társaság élére. Mindezek közben pedig védelmezi mesterét a rágalmozóktól és rosszakaróktól, temérdek erényei mellett pedig csupán két hibáját ismeri el: a haragot és a paráznaságot, de még ezeket is elhomályosítja jó tulajdonságainak egész sora.

³³ *Epicédium* = RIMAY Írásai, a 2. jegyzetben i. m., 7. (A továbbiakban az *Epicédium* megjelölés erre a kiadásra vonatkozik.)

³⁴ *Epicédium, Ajánlás*, 13. A következőkben az *Ajánlásból* vett idézeteket minden olyan esetben, ahol a fordítás ténye maga nem okoz problémát a szövegelemzésben és értelmezésben, PIRNÁT Antal fordításában fogom közölni. A latin eredetét lásd: *Balassi-epicédium*, a 2. jegyzetben i. m.

7. Rimay, a kriptomán

Ez az olvasat szinte minden tekintetben kétségkívül megállja a helyét (abban az értelemben, hogy *semmiképpen sem nevezhető helytelennek*). De itt rögtön rá kell mutatnunk két dologra is: habár ezen olvasat létrejöttének feltételei kétségtelenül megtalálhatóak a szövegben, ezen olvasat *magabiztossága* csak sok figyelmetlenség és fontos részletek fölötti elsiklás révén jöhetett létre. A probléma teljes(ebb) feltárásához, úgy vélem, éppen a szinkretizmus Lachmann által jellemzett modellje adhatja meg a kulcsot: az *Epicédium* prózai kísérőszövegei a legmeggyőzőbb példák annak igazolására, hogy a Rimay szövegeit szituáló antropológiai, nyelvi magatartáshoz inkább e lachmanni szinkretista kultúramodellre, semmint a szakirodalmat meghatározó modellre támaszkodva közelíthetünk termékeny módon. E modellnek a szövegre történő alkalmazása során válhat ugyanis világossá, mennyire nem önkényes cifraság az író jellegzetes prózastílusa. Így válhat láthatóvá, hogy Rimay János e szövegekben milyen virtuóz módon villantja fel (vagy talán inkább: *hagyja homályban*) „rejtett élelemjúságát”, mikor hosszú, cirkalmas és többértelmű kijelentésektől hemzsegő mondatok sokaságában, valóságos *labirintusában* rejti el mondanivalóját.

Ezen a ponton azonban ismét visszamenőleg kell helyesbítenem magam: a „mondanivaló” kifejezés, és annak az elrejtése azt sugallja, hogy a szöveg két, bár nehezen, de végül is világosan elkülöníthető, hierarchikusan egymásra épülő jelentésrétegből áll, s az olvasónak az a feladata (melyet esélye is van teljesíteni), hogy a felszíni jelentés mögül előhúzza a rejtett, valódi értelmet. Itt azonban korántsem ez a helyzet. Az olvasó, ha fel is figyel a szövegstruktúrát megbontó helyekre, nem fog tudni olyan másik jelentésstruktúrát találni, melyen biztonsággal megvethetné a lábát. Azonban már a korábbihoz sem tud visszatérni. A labirintusban csak eltévedni lehet – a szöveg disszonáns hangok sokasága marad. Újból Renate Lachmann-t idézem, aki rendkívül pontosan jellemzi ezt a jelenséget: „a szinkretizmus ravaszága a sejtetés, az elkendőzés, a többértelműség, és a (soha célba nem érő) kerülőút eljárásaival, tehát az *obscuritas*, az *ambiguitas* és az *amphibolia* eszközeivel az »átvitt értelmek« negatív esztétikáján, kiélezve: a szemantikai kriptománia negatív esztétikáján dolgozik. A kimagasló szinkretizmus-stiliszták [...] kriptománok, akik a befogadó megfejtő művészetét provokálják, a »cryptogrammic paper-chase«-t a szó ex-centrikus (jelentésmagjától megfosztott) értelmében”.³⁵ Arra pedig, hogy Rimay is ilyen „kriptomán” beállítottságú volt, saját bevallása a bizonyíték. A Darholcz Kristófhhoz címzett *Ajánlás*ban a következőket írja: „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket, tudd meg, hogy ebben őt [Balassi Bálintot] követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.”³⁶

³⁵ LACHMANN, i. m., 272.

³⁶ *Epicédium, Ajánlás*, 13.

Itt hoznám szóba Kecskeméti Gábor egy értékes észrevételét a dolgozatommal kapcsolatban: felhívta ugyanis a figyelmem egy tanulmányára,³⁷ melynek eredményei hasznosak lehetnek dolgozatom érvelésének alátámasztásában. Tanulmányában Kecskeméti, felülbírálván Ács Pál korábbi következtetését, azt bizonyítja, hogy a demonstrativum és a deliberativum mellett a *genus iudiciale* műnemének sajátosságait is felhasználta Rimay *Epicédium*ában. Ez valóban nagyon fontos felismerés! Mivel a három műnem közül csak a *genus iudiciale* tartalmazza a statusra való rákérdezést, így csakis ebben a távlatban válik vizsgálhatóvá az értékbizonytalanság a műben. A *genus demonstrativum*, ahová a *laudatio* és a *vituperatio* tartozik, már egyértelmű értéket rendel ahhoz, akiről szól. Az *ambiguitas* jelensége azonban láthatatlan marad, ha nem kérdezzük rá a statusra, s ezzel megszüntetjük az eldönthetetlenséget, a többértelműséget, mert eleve egy döntésből indulunk ki. Az *Epicédium* eddigi interpretációi ezt az ambiguitással való szembenézést nem vállalták: döntést hoztak, s a döntés hátterét nem problematizálták.

8. Szinkretizmus az *Epicédium*ban – Egy nem hagyományos olvasat

a) Alcibiades

A következőkben eddig kifejtett elméletemet a szövegek problémás helyeinek konkrét feltárásával szándékozom illusztrálni és igazolni. Nézzük hát most magukat a szövegeket, s kezdjük elsőként annak a megállapításnak a vizsgálatával, hogy az *Apológiában* és az *Ajánlásban* Rimay Balassit mint vitéz katonát is dicsőíti. Ennek első konkrét megnyilvánulása a szövegben, melyet gyakorta is szoktak idézni a szakirodalomban,³⁸ az a rész az *Apológiában*, mikor Rimay Balassit a „mi Alcibiadesünknek”³⁹ nevezi. A mondat a következőképp hangzik: „De bizonyonnyal hiszem azt én, hogy ha ennek az mi Alcibiadesünknek is (hogy így szóljak), jószáginak és elméje gyümölcsének adattatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kitergethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna...”⁴⁰ Alcibiadész (i. e. 450 k.–404) az ókori Görögország nagyhírű államférfija és hadvezére volt, és ama kontextusban, melyben ez az azonosítás elhangzik, az olvasó könnyen értelmezheti azt a dicsőítés célját szolgáló retorikai fogásnak. Két Balassitól vett idézet közé van ékelve az e kijelentést tartalmazó mondat: az elsőben Bálint arról ír, hogy bizonyára sokan rágalmazzák most „szarándokság”-ában azok közül, akik nem tudják annak „eredetét, igaz módját és állapotját”.⁴¹ Minden bizonnyal 1589-ben kezdődő lengyelországi tartózkodására kell értenünk ezt. A második idézet Rimay állítása szerint egy az öccsének Krakóból küldött leveléből való, amely-

³⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 2001, 255–284.

³⁸ Így tett például KLANICZAY Tibor is az akadémiai irodalomtörténet Balassi-fejezetében: *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 450.

³⁹ *Epicédium, Apológia*, 9.

⁴⁰ *Uo.*, 9–10.

⁴¹ *Uo.*, 9.

ben a következőket írja Balassi: „Ne véljen, uram, senki oly bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatóknak velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfagyasban nem foglalnék elmémet. De ha nem szolgáltatóknak velem, meggyek? [...] Azért, uram, így lévén az dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt kisebb bosszúsággal s elmémnek vékony törődésével urakkal s hercegekkel való nyájasságban az időmöt elmúlatnom, mint otthon csak az sanyarságban és morgolódásban?...”⁴² Bezzeg ha valamelyik végvárat rábíznák, ő azonnal elhagyná Krakkót, és örömmel venné fel újra vitézi kötelességeit. E két levél *szinte* megkérdőjelezhetetlenül pozitív fénybe állítja Balassit, és jól láthatóan azt a célt szolgálja, hogy igazolja Rimay fenti állítását.

De Alkibiadész nevének felhozatala sehogy sem illik a képbe. Az athéni születésű hadvezér és államférfi ugyanis elsősorban „kaméleon természetével”⁴³ és politikai radikalizmusával írta be magát a történelembe. Radikális Spárta-ellenes politikájával főlrúgta Nikiasz nehezen megkötött békeszerződését, demagóg szólammokkal és a hadizsákmány ígéretével feltűzte az athéni szegényeket, hogy részt vegyenek Szicília ellen tervezett hadjáratában, s miután ez kudarcba fulladt, és őt piszkos ügyei miatt többszörös szentségtörés vádjával halálra ítélték, elszökött abba a Spártába, mely ellen nem sokkal azelőtt még véres harcokat folytatott. „Spártában úgy szilárdította meg a helyzetét, hogy két árulást is elkövetett. Egyrészt fölfedte az ellenség előtt a szicíliai expedíciós sereg gyenge pontjait, másrészt javasolta, hogy a spártaiak foglalják el és erősítsék meg az Attika közepén fekvő Dekeleiót, ahonnan sakkban tarthatják Athént”⁴⁴ – írja Németh György. Azt, hogy személyes dicsőségén kívül semmire nem volt tekintettel, az is jól bizonyítja, hogy mikor Spártában leáldozóban volt a csillaga, ismét visszatért Athénba, ahol először az oligarchák segítségével megbuktatta a demokráciát, majd mikor összetűzésbe keveredett velük, leszámolt magukkal az oligarchákkal is. Alkibiadész tehát semmiképp sem nevezhető a „jóság” mintaképének: „zseniális, ámde tökéletesen gátlástalan hadvezér”⁴⁵ volt.

Rimay ezen a ponton, úgy tűnhet, határozottan megsérti a *de mortuis nihil nisi bene* az apológia műfajában egyébként kötelező szabályát, de a hangsúly a feltételes módon van: ez a jelentés *sosem válhat egyértelművé*, másképp fogalmazva: sosem kerülhet abszolút uralkodó pozícióba, hiszen a másik jelentésréteg sem törlődött el. Alkibiadész figurája alkalmas Balassi élete két aspektusának metaforikus jelölésére is: egyrészt a hősi, vitéz katonai élet jelölésére, hiszen Balassi, akárcsak Alkibiadész, híres volt kiemelkedő vitézi tudományáról. Másrészt viszont Alkibiadész, a csak saját sorsát kereső, botrányos életű férfi alakja is rávetül Balassira, aki életében szintén nem volt mentes

⁴² Uo., 10.

⁴³ NÉMETH György, *Szókratész pereit*, Rubicon, 1995/6–7. A tanulmány elérhetősége a világhálón: <http://www.lomontree.hu/egyebkep/linkkep/history/szemelyek/szokrates.htm> (2007.11.19).

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. – Természetesen a dologban nem a modern klasszikaifilológia véleménye a perdöntő, hanem az, hogy a Rimay számára hozzáférhető, általa bizonyosan tanulmányozott klasszikus antik szövegek – így például Cornelius Nepos életrajza – ugyanezt az értékelést tartalmazták. (A szerk.)

a kétes ügyektől, sőt. Ebből a szemszögből nézve a két idézett levelet, Balassi emigrációban töltött éveit is más fényben láthatjuk.

Ezen a helyen, úgy vélem, máris jól látható, mi Rimay költői módszerének lényege: dicséret és gáncsolás egyaránt jelen van a szövegben, ugyanazon trópusokban, ugyanazon szerkezetekben. Az *ambiguitas* retorikájának pontosan az a lényege, hogy a megsokszorozódott jelentés nem rendeződik hierarchikus rendbe. Másként fogalmazva: *az ambiguitas egyszerre tartja fenn mindkét jelentés érvényességét.*

b) Hercules

Az alkibiadészihez hasonló szerkezetű szöveghelyre az *Ajánlás*ban is találunk egy nagyon hasonló példát – nem kevésbé problémás kontextusban. A név ezúttal Herkulesé, a mondat pedig, melyben elhangzik, a következő: „Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletre méltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott...”⁴⁶ Az ezúttal hasonlításban megidézett ókori mitológiai név itt látszólag ismét a Balassiak (de különösen Bálint) vitézi mivoltát hivatott dicsőíteni, s e feladatának egyrészt eleget is tesz, de ismét ott van az a *de*. Nézzük, mit tudunk Herkules/Héraklész haláláról, mely Rimay kijelentése szerint igen dicsőséges volt. Ami nagyon is illik az apologetikus kontextusba, melyet *Ajánlás*ában is létrehoz, az Héraklész halálának közvetlen módja: a nagy hőst máglyán elszenvedett halála után isteni apja, Zeusz négylovas szekerével leszállván érte a magasból, magával vitte az Olümposzra, hogy halhatatlanná téve őt, egy lehessen az istenek közül.

Héraklész halálának azonban van egy sokkal kevésbé dicsőséges, ám egyáltalán nem elhanyagolható összetevője is: ez pedig halálának oka, és végső soron mikéntje is. Héraklész halálát, röviden összefoglalva, ugyanis *nőügyei* okozták. Jól ismert a történet Déianeiráról, Nesszosz kentaurról, no meg a véres ingról, és Héraklész máglyán elszenvedett haláláról: Héraklész, az életében sok nagy és dicső tettet véghez vivő hős, az istennel vetekedő bajnok végül nem csatában vagy küzdelemben nyert hősi halált, hanem saját hűtlenségének és felesége féltékenységének áldozata lett. Ismét ugyanaz a helyzet, mint az előbbi helyen Alkibiadész példájával: egyrészt Herkules hősi tettei által elnyert *apoteózis*a vetül rá Balassi arcára, másrészt viszont ezzel együtt Herkules viharos szerelmi viszonyai, hűtlenkedései és a szerelem miatt elszenvedett kínjai is rámontírozódnak arra a Balassira, aki nem utolsósorban híres (és botrányos) szerelmeivel írta be magát a történelembe. Rimay nagyon is jól kigondolt allegóriájában a Nesszosz-ing is többletértelmet nyer: a szerelem égető kínjaitól szenvedett Balassi is, s e kínokat Júlia adta neki, akárcsak Herkulesnek Déianeira a Nesszosz-inget.

Ha kételkednénk abban, hogy Rimay képes lett volna igazi *conchetto* megalkotására, úgy vélem, ez a példa tökéletes bizonyíték lehet ennek ellenkezőjére: mind Alkibiadész, mind Herkules alakja köré briliáns invencióval hibátlan *conckettó*t alkot.

⁴⁶ *Epicédium, Ajánlás, 12.*

c) Hősies bátorság, harag és paráznság

Itt tartom célszerűnek rátérni azon szöveghelyekre, ahol Rimay Balassit, Balassi ére-nyességét veszi védelmébe a rágalmozókkal szemben. Erre a szövegek több pontján újra és újra visszatér, és érvelésében mindössze két hibáját ismeri el, a bujaságot és a haragot. A „hagyományos” értelmezések kiemelik azt, amire Rimay is helyezi a hangsúlyt: *te-mérdek* erénye mellett *csupán* ez a két bűn lelhető fel benne. És még ezeket is megma-gyarázza Rimay: ugyan igaz, hogy Bálint haragos ember volt, de „még a haragja is olyan volt, hogy önmaga is könnyen jóvátehetette, ha balul ütött ki, és békülékenysége – meg-erősítve őt szeretetének helyreállításával – valamennyi barátja és családja előtt egyaránt még sokkal inkább kedvessé tette”. Emellett pedig még bőkezű is volt, hiszen „ajándék-kok rendkívül bőséges osztogatásával békítette” szeretteit. A paráznság bűnének ma-gyarázataként pedig a következőket írja Rimay: „ezt azonban, mint afféle csábító bűnt, Valerius tanúsága szerint akármelyik halandónak könnyebb hibáztatni, mint elkerülni, mert az erény is sokkal könnyebben változik bujasággá, mint a bujaság erénnyé”.⁴⁷

Rimay érvelése egyrésztől tökéletesen illeszkedik a kor felfogásába az emberi bűnök és erények viszonyáról, a *bűnös ember* fogalmáról: a 16. századi protestáns prédikáció-irodalomban az ember eredendően bűnősként jelenik meg, olyan esendő lényként, aki nem menekülhet a legkülönbözőbb bűnök csábítása (az *ördögi kísértetek*) elől. Bornemi-sza Péter ebben a szellemben int az egymás fölött való ítélkezés ellen az *Egy mashoz valo Irgalmassaginkrol* szóló prédikációjában. Az alábbi szövegrészlet összevetése az *Ajánlás* előbb idézett helyével tanulságos lehet: „Mert mindanyian Isten előtt egy arant valo bűnösöc vagyunc, es mindanyian egy arant erdemlenenc mind íteletet, es mind karhoztatast. Azert midőn mast ítelünc, es karhoztatunc, azzal mindanyian mi magunkat itellyük, es mi magunkat karhoztattyuc. Es mi magunc Sententiat mondunc feiünkre. Mert bizony semmit nem mondhatunc mas ellen, ki mi bennünkis nem volna, es nints olly nagy bűnös, sem tolvay, lopo parazna, usoras, kevely, arulo, baios, balvanyozo, ki-nec gonossagara mijs készec nem volnanc, ha az Istenec Lelke nem erősítene ben-nünc”.⁴⁸

Rimay érvelése és Balassiról kialakított képe tehát jól tükrözi a kor gondolkodását, a szöveg laudatív jellege így akár biztosnak és biztonságosan igazoltnak is lenne tekinthe-tő. Ám ez az olvasat még sincs teljes biztonságban. Ezúttal a probléma feltárásához a szöveg (a teljes *Apológia* és *Ajánlás*) *retorikai felépítését* kell megvizsgálnunk, köze-lebből is az erények és bűnök súlyozását. Quintilianus szónoklattanának a magasztaló és gáncsoló beszédről szóló fejezete alapján tudjuk, hogy a magasztaló beszédben egyed-uralkodónak kell lenniük a dicsőítő elemeknek, „néha még holmi védelem-félét is talá-lunk bennök”.⁴⁹ Mít tapasztal ezzel kapcsolatban a szöveg olvasója? A szövegben szám-

⁴⁷ *Uo.*, 15–16.

⁴⁸ BORNEMISZA Péter, *Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltetett euangeliombol (Det-rekő-Rárbok, 1584)*, kísérő tanulmány OLÁH Szabolcs, Bp., Balassi Kiadó, 2000 (BHA, 33), 427b–433a.

⁴⁹ *Institutio oratoria*, III, 7, 6. Magyar fordítása: M. Fabius QUINTILIANUS *Szónoklattana tizenkét könyvben*, ford. PRÁCSEK Albert, Bp., Franklin-Társulat, I–II, 1913–1921 (Görög és Latin Remekírók), I, 263.

talán helyen és megannyi formában elhangzik, hogy Bálint mennyi erénnyel bírt, s ezen erények (az olyan „kisebbek” mellett, mint a már említett békülékenység és bőkezűség) egyetlen fogalomban sűrűsödnek össze: *a hősiességben*. Az *Ajánlásban* így fogalmaz Rimay: „Példát mutattak másoknak, s ragyogó katonai képzettségükkel és *hősiességük bátorságuk erényével* messze megelőzték az összes rangosabb embert, még a magukhoz hasonló származásúakat is”.⁵⁰ A szövegrész folytatásából⁵¹ világossá válik, hogy Rimay itt a *propugnaculum Christianitatis* fogalmát hozza játékba, s a Balassi fivéreket az *Athleta Christi* toposzának megtestesítőivé avatja. E két toposz kiemelt fontosságának bizonyítására a kor gondolkodásában most nem térek ki, ismert tanulmányok foglalkoztak már a témával.⁵² Ezek ismeretében láthatjuk: egyáltalán nem véletlen hát, hogy a szakirodalom erre az egymagában kiemelt erényre alapozza a szöveg *egyoldalúan laudatív* jellegének hangsúlyozását.

Ám Rimay, mint láttuk, bűnöket is felsorol Balassi sajátjaiként: a haragot és a paráznaságot. Ha tisztáztuk a vitézi erényeknek a korban meglévő jelentőségét, a tisztánlátáshoz elengedhetetlenül szükséges, hogy ezen bűnök súlyát is megvizsgáljuk. Ekkor derülhet fény ugyanis arra, hogy e vétkek, melyeket Rimay elismer Balassi hibáiként, a legsúlyosabb bűnök közé tartoznak, melyeket keresztény ember magáénak tudhatott.

A haragot a Bibliára alapozva minden felekezet elítélte. „Azért, szeretett atyámfiaim, legyen minden ember gyors a hallásra, késedelmes a szólásra, késedelmes a haragra. Mert ember haragja Isten igazságát nem munkálja”⁵³ – olvassuk Jakab apostol levelében. A Példabeszédek könyvében pedig ez áll: „A feldühödött férfi vizsályt szít, aki viszont lassú a haragra, lecsendesíti a perpatvart.”⁵⁴ Nem sokkal odébb pedig erre figyelmeztet a bölcs Salamon: „Ne tarts barátságot olyannal, aki haragos természetű, és a dühösködővel ne járj. Nehogy eltanuld az ösvényeit, és csapdát állíts lelkednek”.⁵⁵

A haragot tehát egyértelműen elítéli a Biblia, és így tett a korban nem csak a protestáns, de valamennyi keresztény felekezet is.

„Úgy látszik, nagyobb mértékben uralkodott rajta – kiváltképpen akkor, amikor szerencsés helyzetben volt – a paráznaság” – írja Rimay. A hetedik parancsolat a reformáció korában különösen fontossá vált, erre Bornemisza Péter művei, különösen az *Ördögi kísértetek* talán a legjobb bizonyíték. Ács Pál, Dévai Bíró Mátyást idézve így ír erről a

⁵⁰ *Epicédium, Ajánlás*, 11 (kiemelés tőlem).

⁵¹ „Hogy ne is említsem: Eger, egész Magyarország leghíresebb vitézli iskolája s Európánk legnagyobb védőbástyája, amelyet az igen bátor vitézek karja legalább annyira védelmezett, mint a természetes vagy mesterséges erődítmény, s amelyet a ragyogó győzelmeknek megannyi jelvénye és diadalmenete tett nagyon gyakran nevezetessé, virágkora idején éppen az ő részvételükkel, méltóságukkal és tekintélyükkel vívta ki magának a legfőbb dicsőséget, és e tekintetben mindenki vitathatatlanul tőlük mint forrásoktól vezeti le az igazi frissesség és ékesség patakjait.”

⁵² BITSKEY István, *Virtus és religio*, Miskolc, 1999; IMRE Mihály, *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000; IMRE Mihály, *A Balassi-kanon első változata*, StudLitt, 2003.

⁵³ Jak 1, 19–20.

⁵⁴ Péld 15, 18.

⁵⁵ Péld 22, 24–25.

jelenségről: „Két paráznaság vagyon, lelki és testi, a lelki paráznaság a hitetlenség, a testi mással egyesülni.« Ez az egyszerű, ám velős megfogalmazás teljes összhangban állt az európai protestantizmus szándékaival. Olyan pecsét volt ez az új hit hívei kezében, mellyel mintegy ellenfeleik bőrébe pecsételték a »lelki paráznaság«, az »Istennel való házasságtörés«, vagyis a hitetlenség és a bálványimádás bélyegét. [...] A paráznaság bélyegének tehát *történetfilozófiai súlya* volt: akire rásütötték, az *Sátán táborába tartozott. A paráznaság maga volt a nagybetűs Bűn*, mely romlásba, kárhozatba juttathat országot, nemzetet, sőt a teljes emberi nemet.»⁵⁶

Ezen a ponton a legidősebb ismét Quintilianust idéznem, hiszen így kaphatunk rálátást arra, Rimay milyen briliáns módon alkalmazza ismét az ambiguitas retorikáját: „Azonban Aristoteles szerint különbséget kell tenni, hogy hol mit dicsérnek vagy gáncsolnak. Sok függ ugyanis e tekintetben a hallgatóság erkölcsi felfogásától, mi a közvélemény, mely szerint abban, kit dicsérni akarunk, főképpen meglegyenek azok a tulajdonságok, melyek iránt az elismeréssel van, vagy abban, kit gáncsolni akarunk, olyan tulajdonságok, melyeket rossznak».⁵⁷ Rimay eleget is tesz az arisztotelészi szabályoknak, olyannyira, hogy Balassiban felmutatja mind azokat a tulajdonságokat, melyeket a korban leginkább becsültek (vitézi erények), mind azokat, melyeket a kor embere a legmélységesebben elítélt. Így válik ismét eldönthetetlenné, Rimay magasztalja vagy gáncsolja-e Bálintot – hiszen *egyszerre teszi mindkettőt*.⁵⁸

És ezt a kettősséget tükrözi Rimay nem sokkal lentebb olvasható mondata is: „Összegezve: el kell ismernünk, hogy hibáinak holdja, szarvát felemelve, sohasem világított annyira, hogy azt erényeinek napfénye, amint felkelt, a legnagyobb mértékben el ne homályosította volna».⁵⁹ E mondat referenciális olvasatát valahogy így adhatnánk meg: „Bálint erényei mindig felülmúlták hibáit». Ám Rimay megfogalmazása nem véletlen (nem *önkényes cifraság*)! Hiszen ha figyelmünket a jelölről a jelölőre fordítva, túllépünk a referenciális olvasáson, felfigyelhetünk arra is, hogy itt a Nap és a Hold járásának metaforájával a bűnök és az erények ciklikus és állandó váltakozását lebbenti fel Rimay! Tehát Bálint bűneit csak időlegesen homályosították el erényei, azok, akárcsak a Hold minden áldott éjjel, újból és újból visszatértek.

⁵⁶ Ács Pál, „Ne paráználkodjál!» A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában = Á. P., *Az idő ósága*, i. m., 190 (kiemelések tőlem).

⁵⁷ *Institutio oratoria*, III, 7, 23. Magyar fordítása: QUINTILIANUS *Szónoklattana*, i. m., I, 267.

⁵⁸ Itt meg kell említenem, hogy e szöveghelyről Kőszeghy Péter is adott már egy érdekes interpretációt. Elemzésében arra tesz (meggyőző) kísérletet, hogy Rimay és Balassi, illetve Boccaccio és Dante kapcsolata között párhuzamot vonva rámutasson: a harag és a bujaság talán „a nagy férfiak méltó vétkei, a költők, e sajátos teológusok jellemzésének egy mitologikus tradíció kialakította toposzai». Ám fejtegetéseit így zárja: „Toposzok, véletlen egybeesések? Meglehet.» Kőszeghy *nem tud dönteni* egyik állítás igazsága mellett sem. KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 1994, 699–700.

⁵⁹ *Epicédium*, Ajánlás, 16.

d) „Kétségtelen tisztesség”

Érények és bűnök feszültségbe kerülése után nézzünk most egy olyan helyet, ahol két-féle erény szembenállása okozza a szöveg többértelműségét: „Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletre méltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott, nehogy azt gondolják rólunk, hogy fájdalmunk heveességének túlságosan engedve csupán szakadatlan sírással adtunk számot annak dicső voltáról. *Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az államra nézve igen súlyos időszakban nagyon is kívánatos haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott.*”⁶⁰

A dőlt betűvel kiemelt mondatban két érték kategória kerül feszültségbe egymással: az egyik oldalon a hősi halállal a Balassi Bálint nevéhez *valóban* hozzátapadó (abban az értelemben, hogy a hősi halál értéként nem szorul bizonyításra) érték áll. A másikon az az érték, melyet *Rimay vetít Balassi életére* a hősi halállal valóban kivívott értékre alapozva. Rimay láthatóan a hasonlóságokból vett érv (*locus ex similibus*) retorikai toposzára támaszkodik, ennek sémája a következő: ha a sors kegyelme megadta a Balassi fivéréknek a hősi halál virtusát, akkor „kegyességével a sors” ugyanígy miért ne adta volna meg életükben is az ahhoz hasonlókat, mint amit halálukban nyertek el? Hiszen ezzel a sors „erényüknek méltán tartozott”. A „kétségtelenül” („non dubium”) kifejezés egy állítás *logikailag kötelező igazságértékére* vonatkozik. Itt azonban egy hasonlóságokból vett bizonyítással, tehát csupán egy *topikus érvel* van dolgunk, amely viszont nem kötelező, így a „kétségtelenül” szó pusztán retorikailag teljesíti azt, amit elvárhatóan logikailag kellene. Ez a mondat tehát retorikusan működik, mert míg logikailag kötelező módon *látszik* érvelni, addig ezt *valójában* csak topikusan teszi. A szövelezést sem érdemes figyelmen kívül hagyni: a „non dubium”/„kétségtelenül” szó használatával Rimay (a szó morfológiájából adódóan) éppenséggel *felébreszti ezeket a kétségeket*: így e szó használata itt *figuratív*vá válik. A szó szerint vett és a figuratív értelem egyidejű érvényessége feloldhatatlan feszültséghez vezet el az olvasást: így lesz ez a szöveghely is de Man-i értelemben *olvashatatlan*.⁶¹

⁶⁰ *Uo.*, 12 (kiemelés tőlem).

⁶¹ Paul de Man az (általában irodalminak nevezett) szövegek olvasása során olyan helyekre ütközik (és olyan helyeket keres), ahol a szöveg értékeinek rendszere sürgeti is, de meg is akadályozza azt, hogy az olvasó válasszon a számára egyidejűleg adódó, de eltérő továbblépési lehetőségek között. Ennek egyik legismertebb példája Archie Bunker és felesége szóváltása a tekcipő befűzése kapcsán – vö. Paul DE MAN, *Szemiotológia és retorika = Olvasáselméletek*, I, szerk. DOBOS István, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2001, 373–385.

e) A „retorika méze” és a török nyelv⁶²

Az eddigiekben többféle példát is láthattunk, milyen fogásokkal teremt Rimay többértelműséget az *Epicédium* kísérőszövegeiben: briliáns módon kitalált concettókkal, gondosan felépített retorikával, a jelölt helyett (és *mellett*) a jelölőre való fókuszálással. A következőkben olyan szöveghelyeket fogok vizsgálni, ahol Rimay egy újabb módszerrel gazdagítja fejezeteit: a mondatokban *grammatikai többértelműségeket* teremt.

Az eddigiekben az *Ajánlásból* vett szöveghelyeket Pirnát Antal fordításában idéztem. Két okból gondolom ezt a módszert helyesnek: először is, mert Rimay latin szövegét az irodalomtörténet-írás Pirnát fordításában kanonizálta – a szakirodalomnak az *Epicédium*-mal kapcsolatos állításai szinte kivétel nélkül ezt vették alapul; másodszer pedig, mert az eddig bemutatott példákban a latin szövegben is ugyanaz történik, mint a magyar fordításban. A Herkules nevével alkotott concetto ugyanúgy megjelenik a latinban, mint Pirnát fordításában; a harag és a bujaság bűneit említő szövegrész retorikája az eredetiben is ugyanúgy működik (még a Nap és a Hold váltakozásának metaforáját tartalmazó rész is – tehát ahol a jelölő kerül előtérbe a jelölttel szemben), s a „Non enim dubium...” kezdetű mondat fordítása is pontosnak tekinthető. Van azonban az *Ajánlásban* egy olyan hely, ahol nem elegendő Pirnát fordítására támaszkodnunk – úgy, ahogyan ezt a szakirodalom eddig tette. Ez a szöveghely már csak azért is különleges fontosságú, mert ez a rész tartalmazza azt a félmondatot, melyet a szakirodalom egységesen úgy szokott idézni, mint olyan szövegrészletet, mely legszebb példája annak, hogy Rimay Balassi magyar nyelvű költészetének értékét, mestere e téren végzett úttörő szerepét magasztalja.⁶³ Az ominózus félmondat a következőképp hangzik Pirnát kanonizálódott fordításában: „a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte”. Annak érdekében, hogy láthatóvá váljon az a nagyon is komoly olvashatósági probléma, melyet Rimay szövege az olvasóra ró, célszerűnek tartom a latin eredetét és négy különböző fordítását itt egymás mellé állítani:

„Cum vero praeter Latini, Italici, Germanici, Polonici ac Bohemici sermonis peritiam nostrum quoque melle rhetorico undique imbutum ad eloquentiae fastigium usque perduxerit, admirabilisque in expoliendo eo apud sensatos omnes esse concupiverit, tanta Turcici sermonis facultate quoque praecelluit, ut summum penes se eius artificium et decus cuncti linguae illius capaces singulariter fuisse contenderint.”

„Miután pedig a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelv ismeretén kívül a mienket is a rétorika mézével mindenfelől átítatva az ékesszólásnak egészen a csúcsára vezette és arra vágycsozott, hogy csodálatra méltó legyen annak kicsiszolásában minden jó ízlésű ember szemében, a török nyelvnek képességével is annyira kiemelkedett, hogy mindazok, akik ezt a nyelvet értették, azon igyekeztek, hogy az ő művészetét és kiváló ékes-

⁶² E fejezethez Heltai János és Kecskeméti Gábor értékes észrevétellel járultak hozzá – ezúton is köszönöm nekik.

⁶³ Vö. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, i. m., 20.

ségét magáénak tudják.” (Földváry Miklós, egyetemi tanársegéd, ELTE Ókortudományi Intézet, Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék)

„Míg ugyanis a latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvben jártas volt, a mienket is retorikai mézzel itatta át és az ékesszólás csúcsára emelte és arra vágyott, hogy annak csiszolásában minden okos ember szemében csodálatot keltsen, s török nyelvtudásával annyira kitűnt, hogy minden ama nyelvben járatos ember állította, hogy nála különösen megvolt annak minden művészete és dísze.” (Eckhardt Sándor)

„Bár a felsorolt nyelvek ismeretén kívül tökéletes ékesszólással is bírt, a török nyelvben való jártassággal is annyira kitűnt, hogy úgy tartották, hogy annak teljes ismeretével és az ahhoz szükséges minden képességgel rendelkezett.” (Nagy Judit, latintanár, Batthyány Kázmér Gimnázium és Kollégium. Majd hozzáteszi: „Én megengedő mellékmondatnak nevezném a kérdéses mondat két első mellékmondatát, utána jön a főmondat, majd egy következményes mellékmondat. Ha mindenképpen meg kellene állapítanom a mondat hangsúlyát, azt az utolsó mellékmondatra tenném, bár szerintem nincs egyértelműen hangsúlyos része a mondatnak.”)

„Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett.” (Pirnát Antal)

Ha megnézzük ezeket a fordításokat, egy biztos közös pontot találunk bennük: hogy mindegyik különböző. Jól látható, hogy éppen a mondat pontos értelme az, amit nem volt képes meghatározni egyik fordító sem. Közlebről: a mondat *főhangsúlya* eldönthetetlen. Az általam megkérdezett, ELTE-n latint tanító oktató, Földváry Miklós fordításában ez a hangsúly a török nyelv tudásán van. Eckhardt Sándor (a Rimay kritikai kiadásban) nem tudta hova tenni a hangsúlyt, így az ő mondata „nyelvhelyességi” szempontból igen kusza lett. A szintén általam megkérdezett gimnáziumi latintanár véleménye az övével vág egybe: szerinte nincsen a mondatnak *egyértelműen* hangsúlyos része. E fordítások fényében érdemes végül megnézni Pirnát Antal kanonizálódott fordítását (aki egyébként kihagy a mondatból részeket): nála *grammatikailag* a török nyelv tudásán van a hangsúly. Fordításában Rimay mondatából egy *megszorító utótagú ellentétes mellérendelő mondat* lesz, melynek fő sajátossága, hogy „az első tagmondat érvényét a második tagmondat *korlátozza, megszorítja*”,⁶⁴ továbbá hogy „ez a viszonyok tekintetében rokonítható a nem mondatrészkifejtő megengedő alárendeléssel, hiszen az első tagmondat itt is felfogható megengedő jellegűnek”.⁶⁵ Ilyen módon pedig a szemantikai viszonyok miatt a második tagmondaton van a hangsúly – bár a megengedő tartalom miatt az első tagmondat tartalma sincsen kizárva. Miért lehet mégis, hogy a kánonban (Pirnát mondatának grammatikai felépítése dacára) a magyar nyelvű ékesszólásra helye-

⁶⁴ *Magyar grammatika*, szerk. KESZLER Borbála, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000, 537 (kiemelés tőlem).

⁶⁵ Uo.

zódott *egyértelműen* a hangsúly? Az eddig elmondottak fényében, úgy vélem, a válasz egyszerű: mert ez a jelentés illet a kanonikus értelmezésbe – a mondat pedig, radikális többértelmősége miatt, *hordozhatja* ezt a jelentést is. Jól látható, hogy a dicsérés retorikájában itt a fordító döntése alapján erősödnek csak fel az egyedi tulajdonságjegyek (Pirnát és Földváry fordításai), más fordításokban a túlzás retorikája és az addíció logikája inkább kiüresítő, mint egyedivé tevő (Eckhardt és Nagy Judit fordításai). Rimay hangját halljuk – de milyen arcot látunk?

Ám, ahogy mondani szokás: ezzel még nincs vége. A szakirodalom elfogadott interpretációjában a fent elemzett sorok (vagyis *Balassi költői nagyságának dicsőítése*) azt a célt szolgálják az *Ajánlásban*, hogy bizonyítsák Darholcz Kristóf számára: nemcsak megéri, de fontos is felkarolni Balassi Bálint költői hagyatékát, s annak jó példáját terjeszteni! *Ennek* érdekében Rimay azt kezdeményezi, hogy Darholcz álljon a magukat Pallas magyar ivadékaiknak nevező tudós, humanista társaság élére, mivel Rimay láthatóan ezt a csoportot szemeli ki célja megvalósítására.⁶⁶ Az előbb idézett sorok után következő szövegrészre utalva írta Ács Pál azt a megállapítását, mely szerint Rimay „önálló kezdeményezése tehát az, hogy a kis csoport vegye fel házi szentjei közé Balassit”.⁶⁷ Ám ha alaposabban szemügyre vesszük ezt a szövegrészt, s kísérletet teszünk nem kevésbé bonyolult grammatikájának vizsgálatára, az ambiguitas egy újabb zavarba ejtő megnyilvánulására figyelhetünk fel. A szövegrész így szól:

„*Mi* pedig az ő utánzásától és példájától ösztönözve bizony nem feledkezhetünk meg egészen ebben az írásműben az ékességről, édességről, továbbá a méltóságról, hogy éppen nyelvünket, amely egyébként önmagában véve túlságosan is durva, illőbb csinosítással feldíszítve és megtöltve a Helicon forrásaiból, legalábbis a képzetesebb emberek megítélése szerint műveltebbé *tegyük*, a régi írók példáját felhasználva. Ha Te azzal, hogy egyetértésedet nyilvánítod, a többieknek jó példát mutatsz (amit remélek), akkor nem törődve rosszakaróink támadásaival nem *habozunk* nyilvánosságra hozni összes többi *szüleményünket*, amelyeket e viszontagságos életben és kényszerű tétlenségben mintegy sötét börtönben neveltünk fel. Ha pedig Téged mint vezérüket fognak követni azok is, akiket becsülünk, s akiknek szeretnénk, ha kedvesek lennének *magunk is, és műveink is* (ezeket a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoli Miklóst stb. és a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek, s épp ezért az ő [Balassi Bálint] veleszületett dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek) könnyű lesz megvetnünk az egész oktan tömeget...”⁶⁸

Ebben a hosszú és bonyolult mondatszövési szövegrészletben, akárcsak egy *labirintusban*, könnyű eltévedni, és szem elől téveszteni, miről is van tulajdonképpen szó, ezért emeltem ki dőlt betűvel azokat a részeket, melyekre feltétlenül figyelniük kell, ám amelyekről Rimay ügyes szerkesztésével igyekszik elterelni a figyelmet: ezek az igei állítványok *személyragjai*, a *személyes névmások*, és a *birtokos személyragok*! Csak így

⁶⁶ Ács, „*Az idő ósága*”, i. m., 34–37.

⁶⁷ *Uo.*, 37.

⁶⁸ *Epicédium, Ajánlás*, 13–14 (PIRNÁT Antal fordítása, kiemelések tőlem).

láthatjuk meg, hogy Rimay valójában végig *saját magáról beszél* (többes szám első személyt használva): *ő* az, aki a régi írók példáját felhasználva ezen írásában műveltebbé tette nyelvünket; *saját* ki nem adott műveit szándékozik nyilvánosságra hozni, ha elnyeri Darholcz egyetértését, és „magának, és műveinek” pártfogójául szeretné megnyerni a Pallastól származó nagyságos és nemes urakat, nem pedig Balassi művei számára. De mielőtt arra a helytelen megállapításra jutnánk, hogy a szakirodalmi interpretáció alapvetően elhibázott lenne, hangsúlyoznunk kell, hogy ez korántsem így van: a szöveg, azáltal, hogy Rimay többes szám első személyt használ, továbbá amiatt, hogy Balassi Bálint explicit dicsőítése a szövegrészlet egy fontos pontján ismét előtérbe kerül, megengedi mindkét értelmezést.

Ez a szövegrészlet amellet, hogy az ambiguitas retorikájának megvalósításával beilleszkedik a korábban vizsgált szöveghelyek által teremtett paradigmába, az *Epicédium* kísérőszövegeinek egy újabb aspektusára is rámutat. Az eddig vizsgált szöveghelyekben idáig egytől egyig a *dicséret* és a *gáncsolás* egyidejű retorikája került feszültségbe egymással: ez történt a *concectók* esetében ugyanúgy, mint a retorikai és grammatikai konfúzióhoz vezető helyeken. Ezen a szöveghelyen azonban *gáncsolásról* jól láthatóan nem beszélhetünk: a többértelműséget itt az okozza, hogy nem lehet eldönteni, ki a szöveg *főszereplője*.

f) Emlékállítás a halottnak – mester és tanítványa?

Nem esett eddig szó az *epicédium* műfajáról, s ezen belül arról, hogy mely trópus határozza meg elsődlegesen az emlékéllítés irodalmi műfaját: ez az alakzat a *proszópopoia*. A görög szó jelentése ’arcadás a távollevő halottnak’, és Quintilianus szónoklattana alapján egy történetre vezethető vissza: Szimónidész, az ókori görög költő hivatalos volt egy ünnepségre, melyen meg is jelent, ám amint kilépett a házból, annak falai a vendégekre omlottak, és testüket és arcukat a felismerhetetlenségig szétronscolta. A rokonok képtelenek voltak bármilyen ismertetőjegyet találni a halottakon, mely alapján meg tudták volna őket különböztetni, de mivel Szimónidész még arra is emlékezett, milyen sorrendben ültek az asztalnál, a holtakat ki tudta szolgálatni családjaiknak.⁶⁹ Szimónidész így adta vissza a halottak *arcát*.

Mint a halottnak emléket állító gyászkölteményben, Rimay az *Epicédiumban* is Balassi arcának újraalkotásán munkálkodik – mint láttuk, nagymértékben ambivalens képet festve róla. Azonban ahogyan a Balassinak tulajdonított értékminőségek, úgy az sem mindig egyértelmű, kinek az arca épül meg a szövegekben, pontosabban fogalmazva: *hány arc* alkotódik meg bennük?

Vegyük első példaként az *Ajánlás* következő sorait: „De most már felhagyok azzal, hogy az irigyek e tömegében szárnyas szekereimmel még magasabbra emeljem őt.”⁷⁰

⁶⁹ Stefan GOLDMANN, *Statt Totenklagen Gedächtnis: Zur Erfindung der Mnemotechnik durch Simonides von Keos*, *Poetica*, 1989/1–2, 43–66; QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, XI, 2, 11–16; CICERO, *De oratore*, 2, 351–353.

⁷⁰ *Epicédium*, *Ajánlás*, 16.

E mondat Balassira nézve feltétlen pozitív tartalmához nem férhet kétség: magasztaló szavai által a reá emlékező felemelte őt a dicsőség és hírnév magasába, mely mostantól osztályrésze lesz. De mikor valaki *felemel* valakit, mi történik? Az a valaki, aki *már fent van, felsőbbrendű helyzetéből adódóan* emeli fel a másik valakit *alsóbbrendű helyzetéből*. És ehhez még hozzá jön a „szárnyas szekér”, melyet Rimay sajátjának mond. Ez a kép már ismerős lehet számunkra: ki járt (négylovas) szárnyas szekérral a görög mitológiában? Zeusz, az olümposzi istenek királya.

Egy ehhez retorikai felépítésében nagyon hasonló helyet találunk nem egészen fél oldallal később: „*Elég lesz tehát, ha őket elvezettem a dicsőség küszöbére* mindazok szemében, akik maguk is erényesek...”⁷¹ Itt is az előbbi kérdés egyik formája merül fel újra: ha valaki elvezet valakit valahová, milyen helyzetet feltételez ez? Természetesen azt, hogy az illető, aki *vezeti* a másikat, tudja, merre kell menni, feltehetőleg azért, mert *már járt ott*, s most a másinak is megadja a lehetőséget, hogy ő is eljusson arra a helyre, *ahová saját maga már korábban eljutott*.

Két dolgot kell itt hangsúlyoznunk, s mindkettő egyformán fontos tényező a szövegek interpretációjában: az egyik, hogy az ilyen és ehhez hasonló szöveghelyek által Rimay felborítja és átláthatatlanná (olvashatatlaná) teszi azt a „mester és tanítványa” hierarchikus viszonyt, melyet nem csak a szakirodalom hangsúlyozott sajátos irodalomtörténet-írói érdekektől vezérelve, de saját maga is megfogalmazott a szöveg több pontján. A másik, hogy a Balassinak való emlékéllítés folyamatában, azzal egyszerre Rimay saját magának is arcot formál.⁷² Milyen arc rajzolódik hát ki Rimay keze nyomán? Az erre a kérdésre adható választ tovább árnyalják, tovább élesítik a már idézettek mellett a következő mondatok: „Igenis szerettem őket életükben, szeretem és szeretni fogom haláluk után is, és *védelmeszöveg lesz azok hírnevének*, akik iránt érzett forró vonzalmam okozta fájdalomtól nem tudok szabadulni, s ha tudnék, sem akarnék” – olvassuk az *Ajánlásban*.⁷³ Az *Apológiában* pedig így ír Rimay: „*Én azért aki minden ez országban velem együtt élőknek az életekre és érdemekre vigyázok*, s ki szolgálni is akarok minden böcsületérdemlő embereknek jövőben való jó neveknek [...] ezeket az jó hírnek az örökségből kihagyjam-e, kik mind hazájoknak és nemzetségeknek sokat szolgáltattak, s mind énhozzám böcsületes, jó akarattal voltak? Ne éljek én, hanem [...]t avégre, hogy az jószágos cselekedeteknek az emle[...]”⁷⁴

Ez az idézett szövegrész ugyan csonka, azonban Rimay szándéka egyértelműen kiténik belőle: ő maga mint az emlékek őre kíván fellépni, az egyetemes emberi erények és értékek letéteményeseként, mint olyan személy, aki felelős a nemzet nagy személyiségei

⁷¹ *Uo.*, 17 (kiemelés tőlem).

⁷² Kőszeghy Péter már idézett tanulmányában az enyémmel egybevágó következtetésre jut Rimay Balassi-hagyatékhöz való viszonyáról: „A Balassi-kultusz főpapja ugyan kétségtelenül Rimay volt, ám nem teljesen önzetlenül; éppen buzgólkodása révén, őrá hullt a legtöbb a költőfejedelem fényéből. [...] Rimay az istenes énekek szaporodó kiadásai során a mester ikrévé vált; ez a posztumusz kötődés talán még az életbélénél is erősebb s Rimay szándékának bizonyos megfelelő volt.” KŐSZEGHY, *i. m.*, 702.

⁷³ *Epicédium, Ajánlás*, 11–12 (kiemelés tőlem).

⁷⁴ *Epicédium*, 9 (kiemelés tőlem).

hagyományának megőrzéséért. Ő egyedül. Vállalt szerepét ugyanis Rimay követeli is magának: „Kérlek, hogy engem, aki emlékezem a távollévőre, még ha sokan készítenek is versengve nagyobb ajándékokat, tűznél izzóbb tiszta hűségem és szegényes tehetségemből fakadt rögtönzött verseim ajánljanak Neked. Így, ily nagy bíró ítélete előtt – tettei számára jogos jutalmul – legyen dicséretes a baráti tiszta lélek, hozzá képest homályosodjék el a sötétből előbányászott arany is.”⁷⁵

A görög nyelvben a prozopon 'arc' jelentésben használatos; innen magyarázható a szó használata a színészi álarcokkal kapcsolatban: a színész álarca egy bizonyos szerep megjelenítése közben (ez a jelentés megvan a persona latin szó esetében is).⁷⁶ E szó metonimikusan jelöli azt a szerepet, amit az álarc viselője játszik, és ez (ismét csak metonimikusan) továbbutal a színész által megjelenített alakra, jellemre. Így érthető, hogy az arc és a társadalmi szerep sokszoros metonimikus jelentésátvitel után hogyan kapcsolódik egymáshoz. A társadalmi szerep az egyediség egyik biztosítója, így kirekesztő retorika érvényesül benne, abban az értelemben, hogy az egyediség csak szelekcióval és bizonyos elemek kizárásával jöhet létre. Ebben a perspektívában értelmezhető Rimaynak az *Apológiában* és az *Ajánlásban* megjelenő, prozopopoián alapuló retorikája: saját szerepét, arcát is megformálja, s ezen arc biztosítékaként kizárja a mással való hasonlóság lehetőségét.

A prozopopoiia trópusának egy további sajátosságából adódik, hogy mindezt nem csak saját hangja által teszi Rimay. Nem hanyagolható el ugyanis az a kérdés, hogy mikor Rimay Balassi hangját idézetben kölcsönveszi, ez a hang (idézet voltából adódóan) nem Balassi sajátja: Rimay kölcsönzi neki, így a hang, melyet hallunk, belső megosztottságtól terhes: egyszerre halljuk a megidézett távollévőt és az idézőt. Így az *Apológia* és az *Ajánlás* azon helyei, ahol Rimay Balassit idézi, szintén e cél (Rimay, és vele együtt Balassi arca megformálásának is) szolgálatába állítódnak.

A prózai kísérőszövegek által teremtett ezen perspektívából, úgy gondolom, termékeny módon olvasható újra az egész versciklus elé helyezett Tolnai Balog János-féle *Elogium*, pontosabban annak magyar fordításai.

g) Tolnai Balog *Elogiuma* – Bálint és Minerva

Mint ismeretes, Rimay Tolnai Balog János latin nyelvű *Elogiumát* helyezte műve élére, s azt mind versben, mind prózában lefordította, utóbbit a Nádasdy Tamásnak ajánlott *Apológia* elején közli. Ez az *elogium* eredetileg a Bártfán, 1595-ben Guttgesel Dávid kiadásában megjelent antológiában került nyomtatásba. A bártfai epicédiumsorozat a fivérek közül Bálinttal szemben inkább Ferencet helyezi előtérbe, a versek döntő többsége az ő értékeit, elsősorban is vitézi hősiességét magasztalja. „Bálint ebben az egyetlen versben válik vele azonos súlyúvá, vagy talán még fölébe is emelkedik értékeinek oly

⁷⁵ *Epicédium, Ajánlás*, 18.

⁷⁶ Manfred FUHRMANN, *Persona – Ein römischer Rollenbegriff = Identität*, Hrsg. Odo MARQUARD, Karlheinz STIERLE, München, Fink, 1979 (Poetik und Hermeneutik, 8), 101; Wolfgang PANNENBERG, *Person und Subjekt = uo.*, 407–422.

arányos gazdagságával”.⁷⁷ Rimay nem véletlenül választotta egész műve argumentumául ezt a verset, hiszen jól beleillett saját elképzelésébe, s belőle a versciklus mitológiai alapkoncepciója is levezethető.

Mi történik a versben? Az antik istenek, név szerint Mercurius, Mars, Pallas, Apolló és Venus allegorikus alakokként, „intellektuális, emocionális és vitális-etikai értékek” megszemélyesítőiként jelennek meg, s egymással versengenek Balassi Bálint lelkéért. Mindegyikük valamely általa képviselt tulajdonságáért követeli őt magának: Mercurius nyelvi képességét, Mars hősiességét, Venus pedig lobogó szerelmi vágyát keresi benne, míg Pallas bölcsességéért, Apolló költői tehetségéért kéri magának. A vers értékrendje, etikai látásmódja egyrésztől összhangban van azzal a képpel, melyet Rimay Balassiról festeni kíván, s amit az elogium után egyik értelmezési lehetőségként az *Ajánlás*ban is megrajzol: az alkotói, poétai képességek, az ékesszólás, a bölcsesség, s maga a költői talenterő összességében nagyobb súlyban vannak, mint a vitézi erények illetve a szerelmi vágy. Az összhangot egy hatodik isten teremti meg a versben, a Pallastól megkülönböztetett Minerva.

Minerva itt egyértelműen más szerepben jelenik meg, mint Pallas: ő az összes tudományok istennője, állítása szerint a többi isten által képviselt erények mindegyikét egyesíti magában, s ily módon ő az egyetlen, aki jogosan emelheti magához Bálintot. Minerva mintegy felülről érkezve leinti a többi egymással vitatkozó istent, s ellentmondást nem tűrő határozottsággal veszi magához Bálintot, mondván: ő különb mindegyiküknél, jobban és hűségesebben szereti Bálintot, s ezt maga a költő is viszonozza, és örömmel tart vele, inkább, mint másokkal. Ugyan egyértelmű, hogy Rimay verses fordítása nagyon szabadon bánik az eredeti latin epigramma szövegével, de nem lehet nem észrevennünk, hogy míg az eredeti tíz soros költeményben Minerva szavai mindössze két sort tesznek ki, addig a fordításban a hat, egyenként négy soros versszakból két teljes és egy fél versszak tolmácsolja az istennő szavait. Míg a latin epigrammában a hangsúly az istenek közötti verseny tényén van, melynek egyetlen költői célja, hogy Bálint erényeit magasztalja, addig ez a súlypont a magyar verzióban (amellett, hogy az eredeti szándék is látványosan felszínen marad) áttolódik Minerva követelése jogosságának bizonyítására. Szinte magáért kiált ezen észrevételek továbbgondolása: nem Rimay hangját halljuk-e Minerva álarcán átzengetni? Az idézetben megszólaló Minerva belső megosztottságtól terhes hangjában nem Rimayé-e a másik (Minerváéról leválaszthatatlan) hang? Azé a Rimayé, aki másokkal szemben magának követeli Balassi Bálintot, s aki a költő által is bizonygatja, hogy ő az, aki érdemes e feladatra? Nem lehet nem észrevennünk a párhuzamokat a vers egyes sorai és az *Apológiában* és az *Ajánlásban* megtalálható, részben már bemutatott gondolatok között: „Egyedül nállam az, ki mindnyájatoknál” – Rimay mint az egyetlen emberi értékek őrzője lép fel, akárcsak az *Apológia* már idézett soraiban: „Én azért aki minden ez országban velem együtt élőknek az életekre és érdemekre vigyázok...”; „Én kedvem, szerelmem Bálinttól el nem áll” – ő az, aki „tűznél izzóbb, tiszta hűséggel” és „baráti tiszta lélek”-kel szereti Balassit; „Örvendvén maga is

⁷⁷ IMRE, *i. m.*, 54.

az velem lakásnak” – és ő az, akit a mester a legjobban szeretett, s ítéletét mindenkiénél előbbre tartotta.

Mit mondhatunk hát mindennek fényében Rimay proszópopoiián alapuló eljárásáról az *Apológiában*, az *Ajánlásban*, valamint a Tolnai Balog-féle *Elogium* magyar fordításában? Egyrészt azt, hogy a szakirodalmi interpretáció is teljességgel helytálló: Rimay valóban Balassi arcának megalkotásán munkálkodik. Ám ez csak a teljes kép egyik része, hiszen nem Balassié az egyetlen arc, mely megépül a szövegben: a műemlékállítás folyamatában nem csak a távollevő kap arcot, de a reá emlékező is. Ezzel együtt felvetődik a kérdés, hogy e két arc, e két műemlék milyen viszonyban van egymással. A szakirodalom a „kegyelet és szeretet” narratívájában arra helyezte a hangsúlyt, hogy az emlékállító Rimay *alázattal* közelít a halott mester emlékéhez, s így az emlékállítás által mindenki fölé (így saját maga fölé is) emeli őt. Ezzel szemben, mint rámutattam, a szövegek (mind a két prózai, mind a bemutatott verses szöveg) retorikai, tropológiai megalakotottsága megkérdőjelezi és radikálisan többértelművé teszi ezt az egyértelműnek vélt viszonyt azáltal, hogy Rimay saját arcához olyan képzeteket társít, melyek nem illenek bele „mester és tanítványa” klasszikusan értelmezett hierarchiájába. Ilyen módon eldöntetlenné válik, melyik szerep – a halott Balassié vagy az emlékállító Rimayé – áll domináns pozícióban a másikhoz képest. Az ambiguitas retorikája e szempontból is olvashatatlaná teszi a szöveget.

9. Összefoglalás

Dolgozatom elején három célt tűztem ki magam elé. Az első az volt, hogy feltárjam a Rimay-recepció líraelméleti alapjait, melyek által létrejöhetett az *Epicédium* kísérőszövegeinek a kánonban meghonosodott olvasata. A második, hogy ezzel részben szembehelezkedve felvázoljam azt az antropológiai megalapozottságú elméleti modellt, melynek a szöveg interpretációjában történő alkalmazása továbbvezethet egy termékenyebb s a kor kultúraparadigmájának megfelelőbb értelmezés megalkotása felé. Harmadszor pedig, hogy mindezt igazoljam a szövegek problémás helyeinek feltárásával. Mindezeket összefoglalva valójában egyetlen központi cél vezérelt: hogy rámutassak egy olyan kultúramodell, s ezzel együtt líratörténeti-líraelméleti paradigma meglétére a 16. század magyar irodalmában (s ezen belül elsősorban a *manierizmus* sokat vitatott címkéjével ellátott korszakban), melynek meglétéről az eddigi magyar szakirodalom nem vett tudomást. Lachmann szinkretizmusnak nevezi ezt a modellt, míg Bahtyin hibridizálásnak, Lotman pedig a kreolizálás szót használja.⁷⁸ Bármilyen szóval is illessük azt a jelenséget, mely az ambiguitas retorikáját középpontba állítva „létrehozza a heterogént, mint önálló minőséget”, a lényeg ugyanaz: a 16. század világirodalma nem értelmezhető e modell figyelembevétel nélkül. Az *Epicédium* kísérőszövegeinek vizsgálatával arra tettem kísérletet rámutatni, hogy ez a magyar irodalomra is ugyanúgy igaz. Csak remélhetem, hogy próbálkozásom elérte célját.

⁷⁸ LACHMANN, *i. m.*, 269.